

OUDHEIDKUNDIG ONDERZOEK IN DE GEMEENTE GOIRLE IN DE JAREN 1842-1846

Een niet bestaand en een onbekend urnenveld.

J.H. Verhagen

Inleiding

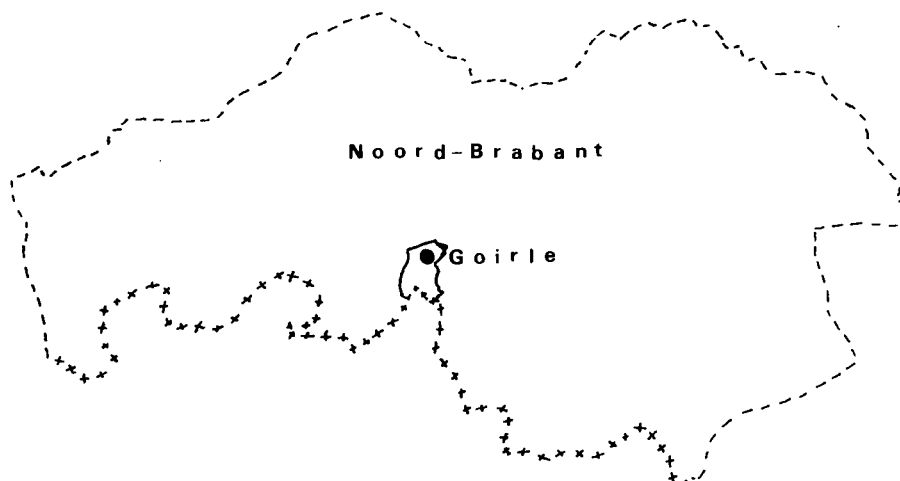
Wat we weten van archeologische vondsten in Noord-Brabant van vóór 1865 hebben we voornamelijk te danken aan het werk van C.R. Hermans. In zijn Noord-Brabantse Oudheden, dat in genoemd jaar verscheen, bracht hij alles bijeen wat hem bekend was.

Lang niet alles wat Hermans ons als feit meedeelt, is echter (geheel) juist en van niet alle vondsten was hij op de hoogte. Van de andere kant is Hermans' werk door latere schrijvers over hetzelfde onderwerp soms niet goed begrepen of niet correct geciteerd.

Ik beperk me in dit artikel tot wat Hermans ons meedeelt of niet meedeelt over vondsten uit de Brons- en de IJzertijd in de gemeente Goirle. We zullen zien dat een door hem vermelde vondst later blijkt te zijn uitgegroeid tot een urnenveld dat er in feite nooit is geweest. In de plaats daarvan komt echter een urnenveld dat er wel is geweest maar dat tot voor kort volkomen onbekend was.¹

Het „bergje” van Van Spaendonck

Hermans schrijft op blz. 67 van zijn Noord-Brabantse Oudheden, onder het kopje „Goirle”:

Dit artikel is een nadere uitwerking van een korte voordracht, gehouden op 20 mei 1989 tijdens de Contactdag van Brabantse (amateur)archeologen te Goirle.

Prosper Cuypers (1803-1882), destijds woonachtig in Ginneken (nu een deel van Breda), heeft talrijke opgravingen verricht, o.a. in Rijsbergen, Baarle-Nassau, Alphen en Riel.

Jan Antonie van Spaendonck (1792-1849) was als amateur-archeoloog actief in Tilburg e.o. van 1842 tot 1845. Zie Peeters, 1978, passim.

„De heer Cuypers heeft op de heide van deze gemeente ... Germaansche lijkbussen ontdekt. De heer van Spaendonck vond in 1842 in een bergje op diezelfde heide, ten westen van St. Jans Gool aan het Papenmeerke, in eene rechte lijn van de kerk van Alphen op de kapel van St. Jans Gool, benevens eenige verbrande beenderen en asch, een fragment van een spiraal van koperdraad, hetgeen in ons kabinet bewaard wordt.”²

Hermans noemt de vondsten van Cuypers en van Van Spaendonck onmiddellijk na elkaar, maar hij zegt niet dat ze in hetzelfde jaar of op dezelfde plaats zijn gedaan. De mededelingen staan los van elkaar.

We beginnen met het bergje van Van Spaendonck. Waar ergens moet dat hebben gelegen? St. Jans Gool is het gehucht Nieuwkerk, vier kilometer ten zuidwesten van de kern van het dorp Goirle, tegen de Belgische grens. De kapel daar was de vroegere Goirlese schuilkerk, die aan de Belgische kant van de grens stond (kaartje: nr. 1). Papenmeerke is mogelijk een verschrijving voor Papenmoerke. De Papenmoeren zijn een langgerekte, uitgeveende laagte in het dal van de Oude Leij, langs de grens tussen Alphen en Goirle. Op de kaarten van rond 1840 staat hier nergens een meer of een ven aangegeven. Het brede dal van de Oude Leij wordt begrensd door de hoogtelijn van 20 meter.

We beschikken dus over de volgende gegevens: de grafheuvel lag in de gemeente Goirle, bij de Papenmoeren, op of even ten oosten van de 20 meter-hoogtelijn en niet ver van de Alphensebaan, die onder Goirle vrijwel parallel loopt met de door Hermans genoemde denkbeeldige rechte lijn van de kapel van Nieuwkerk naar de kerk van Alphen (stippelijntje op de kaart). De heuvel lag op de heide en we kunnen dus de percelen bos en bouwland die in 1842 in deze omgeving lagen buiten beschouwing laten.³

Gelet op de situatie in 1842 is de plaats die het beste aan alle genoemde voorwaarden voldoet het perceel heide ten noorden van de Alphensebaan waarvan het centrum als coördinaten heeft: 128,85 x 388,67 (Blad 50E). Het perceel is nu, samen met een deel van het bos dat er vroeger aan grensde, bouwland (kaartje: nr. 4).

De grafheuvel zal dus hebben gelegen op een afstand van ca. 500 meter ten noordoosten van de hoeve Ooijevaarsnest (kaartje: nr. 2). Deze onder Alphen gelegen boerderij bestond in de tijd van Van Spaendonck nog niet. Hij kon er dus niet naar verwijzen en er waren in dit uitgestrekte, onbewoonde gebied van heide en bossen ook geen andere oriëntatiepunten dan de twee veraf gelegen kerken van Nieuwkerk en Alphen.⁴

Op ongeveer een kilometer ten noordoosten van het genoemde punt, eveneens aan de Papenmoeren, ligt een meer-perioden-grafheuvel uit de Midden-Bronstijd die in 1949 is opgegraven door Glasbergen en Waterbolk. De coördinaten ervan zijn: 129,27 x 389,43 (Blad 50E). Klok is van mening dat dit „ongetwijfeld” de heuvel is die in 1842 werd onderzocht door Van Spaendonck.⁵ Dit lijkt mij echter onwaarschijnlijk: de lijnen naar respectievelijk de kerk van Alphen en de kapel van Nieuwkerk vormen op dit punt een hoek van 120°. Er is dus bij lange na geen sprake van een rechte lijn. Op de informatiezuil die in 1988 bij de opnieuw gerestaureerde grafheuvel is geplaatst, wordt Van Spaendonck terecht niet genoemd.

Hermans zegt in 1865 uitdrukkelijk dat Van Spaendonck één bergje onderzocht. In het zeventig jaar later verschenen werk van Willems lezen we echter dat Van Spaendonck bij het Papenmeerke een *urnenveld* doorzocht, waarin hij slechts gecalcineerde beenderen en een bronzen spiraal draad vond.⁶ De schrijver voegt eraan toe dat Prosper Cuypers er in hetzelfde jaar (1842) enkele urnen vond. In een publikatie uit 1955 zien we dat behalve Prosper Cuypers ook Van Spaendonck zelf er urnen heeft gevonden.⁷ Dit alles zou een welkome

3 De Kaart van Noord-Brabant van Van der Voordt Pieck en Kuyl, opgemaakt aan de hand van de gegevens van het Kadaster, geeft de situatie in 1842 weer, het jaar waarin Van Spaendonck zijn vondsten deed. Aan deze kaart zijn de gegevens over het bodemgebruik ontleend die voorkomen op het kaartje bij dit artikel.

4 Ook Peeters (Peeters, 1978, 176) heeft geprobeerd vast te stellen waar de grafheuvel van Van Spaendonck moet hebben gelegen. Hij geeft als vermoedelijke plaats een perceel ten noorden van de hoeve Ooijevaarsnest met de coördinaten 128,50 x 388,60/75. Dit kan niet de juiste plaats zijn: de grafheuvel zou dan in het beekdal hebben gelegen, wat onwaarschijnlijk is; bovendien ligt het opgegeven punt niet in Goirle maar in Alphen.

5 Klok 1977, 302.

6 Willems 1953, 36.

7 Beex 1955, 22.

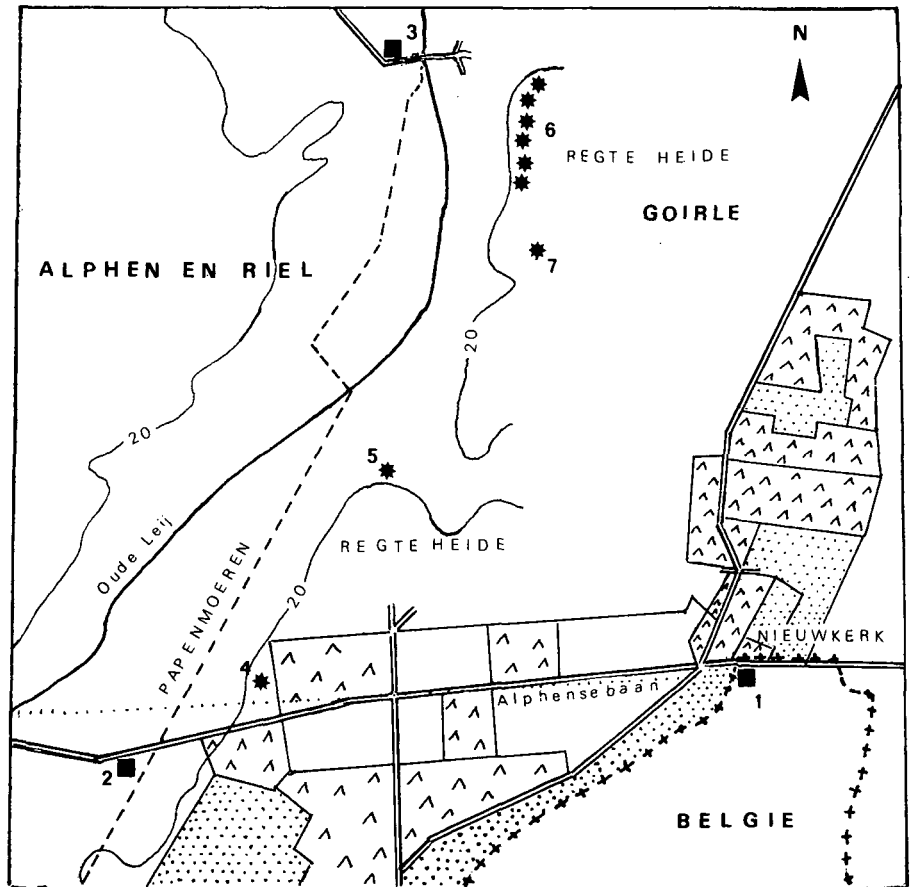
Legenda

Het grondgebruik is aangegeven naar de toestand in 1842

- bouwland
- bos
- heide (geen signatuur)

De stippellijn is de rechte lijn tussen de kapel van St. Jans Gool en de kerk van Alphen.

1. De kapel van St. Jans Gool (Nieuwkerk)
2. Hoeve Ooijevaarsnest
3. Het (Riels) Hoefke
4. Het „bergje” van Van Spaendonck
5. Grafheuvel uit de Midden Bronstijd
6. De Vijfberg
7. Grafheuvel nr. VII

aanvulling hebben betekend op de beknopte mededeling van Hermans, als niet in beide gevallen als bron werd vermeld de boven aangehaalde passage in Noord-Brabants Oudheden. Er is dus geen sprake van een urnenveld en Prosper Cuypers is bij de onderneming van Van Spaendonck niet betrokken geweest.

Prosper Cuypers en de grafheuvels op de Regte Heide

Volgens Hermans heeft Prosper Cuypers onder Goirle enkele „Germaansche lijkbussen” gevonden. Over de juiste plaats en de datum geeft hij geen inlichtingen. Hermans ontleende dit gegeven aan Cuypers' *Berigt ... Baarle-Nassau*.⁸ Op de betreffende plaats in dit opgravingsverslag somt Cuypers de plaatsen op waar hij grafheuvels heeft onderzocht. Goirle is er een van, maar uit Cuypers' woorden is niet op te maken of hij daar één dan wel meer grafheuvels heeft opgegraven en over vondsten wordt al helemaal niet gesproken. In Cuypers' nagelaten oudheidkundige geschriften is over dit onderzoek niets te vinden en ook uit andere bron is er niets van bekend. Cuypers' *Berigt ... Baarle-Nassau* verscheen in 1847 in *Nijhoffs Bijdragen*. Hij had dit verslag echter al geschreven in het voorjaar van 1843. De opgraving in Goirle moet dus vóór die tijd hebben plaatsgehad.

Wat de plaats betreft waar Cuypers heeft gegraven, hebben we alleen een vermoeden. In augustus 1842 groef hij een „bergje” op bij Het Hoefke onder Riel (kaartje: nr. 3). Dit bergje was geen grafheuvel, maar dit terzijde. Het Hoefke ligt op nauwelijks 500 meter afstand van de bekende grafheuvelgroep de Vijfberg op de Regte Heide, aan de andere kant van het dal van de Oude Leij (de Donge). Cuypers was toen wel heel dicht in de buurt van dit complex. Toch

⁸ Cuypers 1847, 49.

lijkt het me niet waarschijnlijk dat Cuypers een of meer van de zes grafheuvels die samen de Vijfberg worden genoemd, heeft opgegraven. Bij het onderzoek dat in 1935 werd verricht onder leiding van Van Giffen bleek dat deze zes grafheuvels alle min of meer ernstig waren gestoord door ingravingen, meestal in het centrum, maar geen enkele was zo zwaar beschadigd dat een nader onderzoek zinloos was. Ze waren volgens Van Giffen „weinig effectief beschadigd”.⁹

Uit enkele verslagen en notities van Cuypers van door hem onderzochte grafheuvels in Baarle-Nassau, Alphen en Riel weten we dat hij bij de opgraving van een grafheuvel de werkwijze volgde van professor Reuvs: het graven van een brede sleuf door het heuvellichaam. Bij deze methode van onderzoek werden weinige van de in de heuvel aanwezige voorwerpen over het hoofd gezien, maar wat er van de heuvel zelf overbleef, was stellig de moeite van een later wetenschappelijk onderzoek niet meer waard.

Dit beeld nu van een geheel vergraven heuvel vertoont grafheuvel nr. VII op de Regte Heide, gelegen op een afstand van ruim 200 meter ten zuidoosten van de Vijfberg (kaartje: nr. 7). Het is geen bronstijdgrafheuvel zoals de andere, maar hoogstwaarschijnlijk een brandheuvel met kringgreppel uit de IJzertijd. Verwers heeft het vermoeden uitgesproken dat deze heuvel rond 1900 is onderzocht door Remouchamps, conservator van het Rijksmuseum van Oudheden.¹⁰ Het lijkt mij echter goed mogelijk dat dit al in 1842 is gebeurd door Prosper Cuypers. Cuypers en Remouchamps bedienden zich bij het grafheuvelonderzoek van dezelfde methode!

Naar mijn mening heeft Cuypers dus niet in de eigenlijke Vijfberg gegraven, maar zelfs als hij dat wel had gedaan, dan zou hij nog niet de eerste zijn geweest. Uit het hierna volgende citaat uit de „Beschrijving van Riel”, geschreven in 1837 door de schoolmeester van Riel, Bartholomeus van Oerle, blijkt dat die heuveltjes al veel eerder de aandacht van nieuwsgierigen hadden getrokken. Van Oerle schrijft:

„Ten oosten ... van dit moeras ten zuiden van Riel [zijn] urnen of lijkbusen gevonden, waarschijnlijk met de asch van vroegere krijgshelden. Deze urnen zijn omtrent 1780 door ingezetenen van Riel opgegraven uit de zogenaamde Vijfbergen, opgeworpen heuvels ten oosten van de hoef Aarschot.”

Het moeras waarover Van Oerle spreekt is het brede dal van de Oude Leij, in de tijd van Van Oerle nog een ondoordringbaar gebied, dat slechts op een paar punten kon worden overgestoken via een „opgeworpen weg” (een dam). De hoef Aarschot is een oude, reeds lang vergeten naam voor wat nu „Het Hoefke” heet.

Een onbekend urnenveld

Enkele jaren na zijn eerste opgraving in Goirle heeft Prosper Cuypers weer in deze gemeente gewerkt. Over dit tweede onderzoek is in de archeologische literatuur niets te vinden. Hermans is er niet van op de hoogte, hij zegt er althans niets van.

Er is van deze onderneming van Cuypers geen verslag bewaard gebleven; misschien is het nooit geschreven, al heeft Cuypers wel het voornemen gehad, dit te doen. In de Collectie Cuypers van Velthoven in het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch bevindt zich een omslag met drie bijeenhorende vellen papier die door Cuypers zijn volgeschreven en waarboven het veelbelovende opschrift prijkt: „Opdelving Goirle 1845”.¹¹ De teleurstelling is echter groot: wat we te lezen krijgen, zijn weinig belangrijke, onsamenhangende notities en citaten, waarvan de meeste wel archeologische onderwerpen betreffen, maar die in het geheel geen betrekking hebben op de in de titel genoemde opgraving. De enige informatie die deze papieren verschaffen is dus wat de titel zegt: Cuypers heeft

9 Van Giffen 1935, 40.

10 Verwers 1980, 8.

Het opgravingsverslag van Remouchamps is verloren gegaan.

Grafheuvel nr. VII is niet gerestaureerd.

11 Rijksarchief in Noord-Brabant, Collectie Cuypers van Velthoven, afd. Documentatie nr. 3665.

in 1845 in Goirle een opgraving verricht. Gelukkig is er echter nog iets bewaard gebleven: een collectie van zeven „platen” met tekeningen van voornamelijk urnen en bronzen sieraden.¹² Op zes ervan staat, in de hand van Cuypers, „Goirle 1846”, op één exemplaar „Opdelving Goirle 1846”. Vermoedelijk heeft Cuypers dus in 1845 en in 1846 in Goirle een urnenveld onderzocht. De tekeningen zijn waarschijnlijk vervaardigd door T. Hooiberg in Leiden, die ook de gelithografeerde tekeningen in Cuypers’ publikaties over Alphen en Baarle-Nassau heeft verzorgd. Ze zijn van goede kwaliteit, al is bij de urnen de wijze van afwerking (gladwandig – geruwd – besmeten) moeilijk vast te stellen. Helaas worden in het geheel geen afmetingen aangegeven en het is niet zeker dat alle voorwerpen op dezelfde schaal zijn afgebeeld. De vondsten worden besproken in de Archeologische Kroniek van Noord-Brabant. Ik beperk me daarom tot enige meer algemene opmerkingen.

In totaal zijn er 24 voorwerpen afgebeeld:

1. zes urnen, waarvan één waarschijnlijk een bijpotje;
2. een dekseldoosje met twee doorboorde, opstaande nokken;
3. twee dekseltjes (?); mogelijk twee tekeningen van hetzelfde exemplaar en misschien behorend bij 2;
4. een pot met dekselgleuf en duidelijke draairingen, vermoedelijk laat-middeleeuws;
5. twaalf stuks brons, waarvan acht arm- of polsbanden van verschillend type – een gedraaide bronzen ring, mogelijk een halssieraad – een opgerolde, platte spiraal en twee fragmenten van bronsblik;
6. een langwerpige steen, waarvan het ene uiteinde is afgerond en het andere rechthoekig afgeplat, met een horizontale doorboring bij de platte kant;
7. een klein, onherkenbaar voorwerp, waarschijnlijk van aardewerk.

De urnen kunnen globaal worden gedateerd in de Late Bronstijd en de Vroege IJzertijd. Het dekseldoosje is duidelijk geassocieerd met een urn van het Harpstedtype met indrukken op de schouder. De twee stukjes bronsblik zijn gevonden in een urn met iets concave hals en scherpe scheiding met de schouder, mogelijk een zgn. Schrägrandurn.

De overige voorwerpen lijken willekeurig bij elkaar te zijn geplaatst. Zo vinden we op de plaat met de middeleeuwse pot o.a. ook drie gave bronzen arm- of polsbanden.

Alleen met behulp van deze collectie tekeningen is het natuurlijk niet mogelijk, een idee te krijgen van de omvang van het door Cuypers opgegraven urnenveld. We weten niet, hoeveel bijzettingen er waren zonder urn of bijgaven en hoeveel er alleen een bijgave bevatten. We kennen evenmin het aantal urnen, of scherven ervan, dat in zo’n slechte staat verkeerde dat Cuypers ze, zoals te doen gebruikelijk, op het veld heeft achtergelaten. De tekeningen van de urnen zijn geen reconstructie, gemaakt aan de hand van een paar scherven, maar zijn alle van complete of slechts licht beschadigde potten. Cuypers is selectief te werk gegaan: alleen die voorwerpen zijn afgebeeld die een plaatsje waardig waren in zijn privé kabinet van oudheden.

Is er over de grootte van het door Cuypers opgegraven urnenveld weinig te zeggen, over de plaats waar het heeft gelegen, is in het geheel niets bekend. Het is niet ontdekt tijdens ontginningswerkzaamheden, die in die jaren meestal ten doel hadden, dennen aan te planten, want in 1845 en 1846 zijn er in de gemeente Goirle geen aangiften van ontginning gedaan.

De middeleeuwse pot doet eerder een plaats vermoeden in de buurt van de bewoonde wereld dan ergens midden op de heide. Ook alle latere urnvondsten in Goirle zijn gedaan in het noordoostelijke deel van de gemeente, dus in het dorp en de omgeving ervan.¹³

¹² Als noot 11.

¹³ De heer W.J.H. Verwers was zo vriendelijk mij de gegevens te doen toekomen van de vondsten uit de Brons- en de IJzertijd in Goirle waarover de R.O.B. beschikt.

Heeft Cuypers misschien een deel opgegraven van het grote urnenveld bij het Hoogeind, ten westen van de dorpskern? Dit urnenveld is in 1924/1925 onderzocht door Remouchamps en in 1965 door G.J. Verwers.¹⁴ De datering van de vondsten van Cuypers hoeft de plaatsing daar niet in de weg te staan. Het door hem onderzochte grafveld is echter veel rijker aan bronsvondsten, met name sieraden, dan dat van het Hoogeind, waar bij de genoemde uitgebreide opgravingen in totaal slechts drie voorwerpen van metaal voor de dag kwamen: een ijzeren pin aan een ring, een bronzen knopspeld en een bronzen scheermes.

De kans dat de plaats waar het urnenveld heeft gelegen nog kan worden vastgesteld, is maar klein. De papieren van Cuypers die betrekking hebben op zijn archeologische activiteiten zijn verspreid geraakt en zijn slechts voor een deel terechtgekomen in openbare collecties. Gegevens uit andere bron zijn m.i. nauwelijks te verwachten.

LITERATUUR

- Beex 1955: G. Beex, Tilburg en Omgeving in Praehistorische Tijd. In: Schurink, H.J.A.M. en J.H. van Mosselveld, *Van Heidorp tot Industriestad*, Tilburg 1955.
- Cuypers 1847: P. Cuypers, Bericht omtrent eenige oude grafheuvelen onder Baarle-Nassau in Noord-Brabant, onderzocht en beschreven ... *Nijhoffs Bijdragen* V, 49-74, Arnhem 1847.
- Van Giffen 1937: A.E. van Giffen, Bouwsteenen voor de Brabantsche Oergeschiedenis, 's-Hertogenbosch 1937.
- Hermans 1865: C.R. Hermans, Noord-Brabants Oudheden, 's-Hertogenbosch 1865.
- Klok 1977: R.H.J. Klok, Archeologisch Reisboek voor Nederland, Bussum 1977.
- Van Oerle 1837: B. van Oerle, Beschrijving van Riel. Handschrift 1837.
- Peeters 1978: R. Peeters, Archeologisch onderzoek in Tilburg en omgeving. *Jaarboek De Lindeboom* II, 1978, 157-206.
- Remouchamps 1926: A.E. Remouchamps, Opgraving van een urnenveld te Goirle (N.B.), *Oudheidkundige Mededeelingen, Nieuwe Reeks* VII (1926), XCIII-CX.
- Verwers 1966: G.J. Verwers, A Late Bronze Age/Early Iron Age Urnfield at Goirle, Prov. Noord-Brabant, *Analecta Praehistorica Leidensia* II (1966), 33-48.
- Verwers 1980: W.J.H. Verwers, Goirle, grafheuvels op de Rechte Heide. Archeologische Monumenten in Nederland. Nr. 8. Bussum 1980.
- Willems 1935: W.J.A. Willems, *Een Bijdrage tot de kennis der vóór-Romeinsche Urnenvelden in Nederland*, Maastricht 1935.

¹⁴ Remouchamps 1926 en Verwers 1966.